

Съдбата на българските евреи в годините на Холокоста – заплахата, спасението, алията

Доц. д-р Румяна Димитрова Маринова-Христиди
Исторически факултет
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Българи и евреи са свързани с многовековно съжителство, основано на взаимна лоялност и толерантност. Още първата българска конституция, приета след Освобождението на България от османска власт - Търновската, приета през 1879 г., гарантира политическото равенство на етническите и религиозните малцинства, а евреите играят важна роля не само в икономиката, но също така и в политическия и културния живот на страната. Български евреи са световноизвестни личности като художникът Жул Паскин, роден във Видин, нобеловият лауреат за литература Елиас Канети, роден в Русе, както и мнозина представители на българската интелигенция. Българската еврейска общност се намира в отлични взаимоотношения с държавата, а през 1909 г. българското царско семейство присъства на тържественото откриване на внушителната нова синагога в София – третата по големина в Европа и една от най-красивите.

Като лоялни поданици на българската държава, евреите взимат участие във войните, които страната води за своето национално обединение. По време на Сръбско-българската война от 1885 г. някои от тях достигат до чин полковник в българската армия. Имената на еврейски войници и офицери срещаме в Балканските войни 1912-1913 г., както и в Първата световна война. Общият брой на загиналите в тези войни евреи е 952.

Еврейската общност в България между двете световни войни наброява около 50 000 души (0,8% от цялото население на страната). Повече от половината от тях живеят в столицата София. Около 90% от тях са родени в България, 92% са български поданици, присъствието им в бизнеса и търговията е около 5,17%. Заедно с гърците и арменците, евреите само исторически представляват търговците в държавата, а броят на богатите хора сред тях е доста малък.

След идването на Хитлер на власт в Германия, атмосферата започва да се променя. Нарастването на германското политическо и икономическо влияние на Балканите благоприятства появата на антисемитизма на сцената на българския политически живот. В средата на 30-те години в България се появяват и двете основни антисемитски настроени националистически организации – Съюзът на българските национални легиони и Ратниците за напредък на българщината. И двете организации осъществяват антиеврейска пропаганда и дават място в изданията си на антиеврейски писания. Разпространяват се брошури, копиращи нацистки расистки документи, но техният ефект върху традиционно толерантното към етническите малцинства българско общество, е минимален. На 20 септември 1939 г. е направен опит да се пресъздаде «Кристалната нощ» по улиците на София, което се изразява в

изпочупването на витрини на еврейски магазини. До крайности и до нападения срещу евреи обаче не се стига.

В течение на десетилетието, България изпада все по-силно в икономическа зависимост от Третия райх, който до началото на Втората световна война става неин основен търговски партньор. Стопанската и военна обвързаност с Германия, териториалните претенции на българското правителство спрямо държавите свързани със съюзниците, както и стоящата на българската северна граница германска войска, довеждат до почти неизбежното присъединяване на България към Оста на 1 март 1941 г. За еврейското население в страната това политическо сближаване има съдбоносни последици.

Конкретните прояви на политическия антисемитизъм в България започват през 1940 г. и са тясно свързани с външнополитическата ориентация на страната. Антиеврейското законодателство следва антисемитските закони на националсоциалистическата партия на Адолф Хитлер, а историята на расистките закони в България много напомня тази в Италия. И в двете страни антисемитизмът е наложен отгоре и е продиктуван не от вътрешни убеждения, а за да се удовлетворят желанията на немската страна.

Сред цялото репресивно законодателство, особено място заема Законът за защита на нацията (ЗЗН), който легитимира антисемитизмът като държавна политика. Изработването на законопроекта започва през лятото на 1940 г., по инициатива на цар Борис III и правителството на проф. Богдан Филев. Внесен е за обсъждане в XXV-то ОНС на 6 октомври с.г.

На ЗЗН се противопоставят различни кръгове от българското общество, които не споделят расистката теория на нацистите. Дълги години българското население съжителства съвместно с евреите и ги приема като част от себе си, като лоялни поданици на държавата. Поради отсъствието на идеологически и расови предпоставки, законопроектът не среща разбиране, а предизвиква протести, както в Народното събрание, така и извън него. Своя глас срещу законопроекта издигат бивши министри, опозиционни народни представители, учени, писатели, общественици, Светия синод на Българската православна църква, централната консистория на евреите, интелектуалци, представители на професионалните организации, както и мнозинството от българския народ. Всички те определят ЗЗН като антиконституционен, нечовешки, неморален и се обявяват в защита на еврейското население. Независимо от съпротивата, правителственото мнозинство в XXV-то ОНС гласува и приема Закона за защита на нацията (ЗЗН) и на 21 януари 1941 г. с царски указ той е утвърден.

Като се използва за критерий религиозната принадлежност на гражданите, населението на страната се разделя на лица от български произход и на лица от еврейски произход. ЗЗН обявява за евреи всички лица, на които единият родител е евреин. Под страх от наказателна отговорност, в едномесечен срок от влизането на закона в сила евреите, живеещи на територията на царството, независимо от тяхното поданство се задължават да обявят своя произход, да се регистрират в книгите по гражданско състояние при общините и в полицейските картотеки. Предписва се да носят характерните еврейски имена, като техните

презимена и фамални имена не могат да имат българско окончание – ов, -ев, -ич и др. (напр. Давидов, Левиев).

Законът за защита на нацията въвежда широки общи ограничения в политическите и гражданските права на еврейското население. Според неговите разпоредби лицата от еврейски произход не могат:

- да бъдат приемани за български поданици;
- да са избиратели и избираеми, както в публичноправни избори, така и в избори на дружества и сдружения с идеална цел;
- да заемат държавни, общински и други служби на публичната власт или да се подпомагат от държавата;
- до се откупват от военна повинност и др.

Сериозни са и икономическите санкции срещу еврейското население. То се лишава от правото да притежава, владее или държи под наем непокрити полски имоти, а в селските общини и покрити недвижими имущества. Независимо, че Конституцията обявява собствеността за неприкосновена, евреите, собственици на недвижими имоти, се задължават да ги предложат за изкупуване от Държавния поземлен фонд, да ги продадат на българи или на дружества с български капитал. Ограничава стопанската и професионалната дейност на лицата от еврейски произход. На тях се разрешава да упражняват свободна професия, да се занимават с индустриално производство само в такова съотношение към общия брой упражняващи такива дейности, какъвто е процентът еврейското население в страната. В едномесечен срок от влизането на закона в сила всеки евреин е задължен да декларира пред Българската национална банка цялото си движимо и недвижимо имущество. Така се създават условия за последващо изземване на еврейската собственост.

Със Закона за изплащане на непокритите имоти на лица от еврейски произход от 1941 г. се предвижда отчуждените имоти да се заплащат по цени, не по-високи от 50% от пазарната стойност на земята от 1932 г. С приемането на Закона за облагане на еврейското население с еднократен данък в размер на 1/5 до 1/4 се узаконява ограбването им с мотива, че застрашават националното стопанство. Предприети са и ограничителни административно-полицейски мерки към лицата от еврейски произход. Те се задължават да носят жълти звезди, да декларират притежаваните недвижими имоти, банкови влогове, ценни книжа, мебели и др. Забранява им се да притежават автомобили, радиоапарати и телефони.

През април 1941 г. българската армия навлиза в Беломорска Тракия и Македония. "Новоприсъединените земи" се поставят под контрола на българската администрация и се включват в териториално-административното устройство на страната. В тях се установяват органите на българската военна, административна, полицейска и съдебна власт. Съдилищата правораздават от името на царя, а Министерският съвет приема Наредба за поданството в освободените земи, според която гръцките и югославските поданици от български и небългарски произход автоматично придобиват българско гражданство. По силата на чл. 4, ал. 2 това не се отнася до лицата от еврейски произход и те остават без поданство. Евреите от Беломорска Тракия и Македония са лишени от граждански права и спрямо тях са въведени всички ограничения, забрани

и задължения, наложени в старите предели на царството. Постепенно антисемитското законодателство се допълва с множество обнародвани и необнародвани постановления, правилници и наредби.

С наредба на правителството от 29 август 1942 г. към Министерството на вътрешните работи и народното здраве се създава Комисарство по еврейските въпроси (КЕВ), на което се възлага да организира изселването на еврейското население и да ликвидира имуществото му. Издаваните от него наредби и заповеди не подлежат на никакъв контрол. Броят на служителите на КЕВ постепенно нараства на 113 души, а за ръководител на комисарството правителството назначава 42-годишния юрист Александър Белев, който проявява фанатичен и последователен антисемитизъм.

В началото на 1942 г. на специална конференция във Ванзее нацистите взимат решение за физическото унищожаване на лицата от еврейски произход, не само на територията на Райха, но и в окупираните страни и в страните-съюзнички на Германия. Това решение се отнася и до 48 000 български евреи.

В началото на 1943 г. Германия започва да оказва силен натиск върху българското правителство за депортация на евреите. На 22 февруари хауптштурмфюрерът от СС Теодор Денекер и ръководителят на КЕВ Александър Белев сключват "Споразумение за изселване на най-първо 20 000 евреи (от новите български земи Тракия и Македония) в германските източни територии". Спогодбата споменава за евреи изключително от Тракия и Македония, но Белев фалшифицира споразумението, като зачерква със същото мастило думите в скобите. С това споразумението става валидно и за пределите на "стара" България. За да се избегнат публични протести, споразумението не се публикува в Държавен вестник, а българското общество не знае още нищо за подготвяната депортация.

Със съдействието на българските административни и полицейски власти, между 18 и 29 март 1943 г., около 11 350 евреи от Беломорска Тракия и Македония са депортирани за Полша, където почти всички загиват в германския концентрационен лагер Треблинка. Германците гледат на това като начало на депортацията на всички евреи, живеещи в старите предели на България, решаването на чиято съдба излиза на дневен ред.

Но България не предава на германците своите евреи. В резултат на мощна обществена и политическа опозиция, развила се паралелно с антиеврейските акции, се стига до спасяването на цялата еврейска общност в старите предели на страната от подготвяната през март 1943 г. депортация. Диапазонът на хората, дръзнали да защитават и спасят евреите обхваща целия спектър на българския политически живот – от най-левия спектър до поддръжниците на крайно дясната националистическа линия. Сред първите, които надигат глас в защита на евреите, още преди приемането на антисемитското законодателство, са Съюзът на българските писатели, Съюзът на българските адвокати, Съюзът на българските лекари. За евреите се застъпват редица видни български писатели, между които Тодор Влайков, Елин Пелин, Стоян Чилингиров, Младен Исаев, Ана Каменова, Елисавета Багряна и др.

Към протеста на писателите се присъединяват видни артисти, музиканти, публицисти, народни представители, стопански деятели, политици. Особено достойно становище по еврейския въпрос заема Българската православна църква, нейните предводители и преди всичко митрополитите Стефан Софийски и Кирил Пловдивски. Чрез покръствания, изложения, срещи с цар Борис III и други инициативи, висшият клир упражнява натиск върху управляващите и съдейства за спасяването на българските евреи.

Акцията по спасяването на евреите от старите предели бележи своето начало в гр. Кюстендил. Съгласно подписаното българо-германско споразумение местните евреи са подготвени за депортация и са съсредоточени в тютюневия скрад "Фернандес". Изтеклата информация за предстоящото им изселване от страната мобилизира българските им приятели. Излъчена е делегация от четирима видни кюстендилци: Асен Суичмезов, Петър Михалев, Иван Момчилов и Владимир Куртев, която заминава за София със задача да издейства отмяна на планираната депортация. Делегацията влиза в контакт със заместник-председателя на Народното събрание Димитър Пешев, също родом от Кюстендил.

Притиснати от възмущението, което залива българското общество, от настояванията на застъпниците, както и от заплахите за интерпелации в Народното събрание, управляващите отстъпват и на 9 март 1943 г. е издадена заповед за отмяна на депортацията. На 17 март 43 народни представители от XXV-то ОНС, в това число и заместник-председателят Димитър Пешев, отправят писмено възражение до премиера Богдан Филев срещу депортирането на евреите извън стара България в Полша.

След Кюстендилската акция следва спасителна операция и в Пловдив. През нощта на 9 срещу 10 март 1943 г. в града са арестувани около 1500-1600 души, които са събрани в едно от големите училища, където ги чака специален влак, който да ги откара в Полша. Пловдивският митрополит Кирил, изявен противник на антисемитската политика на правителството изпраща телеграма до цар Борис III, с която го моли за милост към евреите. Същевременно той се свързва с пловдивския помощник полицейски началник и настоява пловдивската полиция да установи контакт с правителството и да осигури заповед за освобождаване на затворниците. Митрополит Кирил отива в училището, където са събрани евреите и заявява, че където и да бъдат отведени, той ще сподели съдбата им. Действията на един от най-авторитетните предводители на Българската православна църква алармират по категоричен начин управляващите за недоволството и възмущението в страната от антиеврейската политика.

При поредната си среща с Хитлер и Рибентроп на 1 април 1943 г. в Берхтесгаден, цар Борис III заявява, че досега е дал съгласието си за изселването в Източна Европа само на евреи от Македония и Тракия. От евреите в самата България той иска да изсели само един малък брой болшевишко-комунистически елементи, а останалите около 25 000 евреи смята да събере в концентрационни лагери в страната, понеже се нуждае от тях за строеж на пътища. На 24 май 1943 г. започва депортацията на евреите от големите градове и съсредоточаването им в трудови лагери, но вътре в България.

Самите български евреи дават сериозен отпор на намеренията за депортация и предприемат редица ефективни действия в тази посока. На празника на славянските първоучители Св. Св. Кирил и Методий – 24 май, група от около хиляда евреи организира в София протестна манифестация срещу правителствения план за осъществяване на отложената депортация. Тази смела акция среща подкрепата на много българи, но най-вече на Софийския митрополит Стефан, който по време на тържествен молебен в честа на празника заклеймява властта за предприетото гонение срещу евреите. В същия ден духовният лидер на българите се застъпва за тях и пред министър-председателя Богдан Филев и разговаря с началника на царската канцелария Павел Груев, търсейки връзка с царя. Самият цар Борис III по това време не се намира в София, но атакуван по еврейския въпрос от много страни, вече е взел решение за изселване на евреите единствено в провинцията. На 26 май започва изселването на софийските евреи и до 7 юни столицата напускат 19 153 от тях. В провинцията те са приети в домовете на местни евреи или настанени в празни училища, условията им на живот са тежки, но все пак оцеляването им е гарантирано. Създаденият правен режим не се отменя, но не се и прилага – депортирането на българските евреи за Полша не е отменено, но не се и осъществява.

На 28 август 1943 г., само две седмици след срещата си с Хитлер в Германия, българският цар Борис III умира внезапно. Отива си най-важната фигура от политическата сцена на България, като неговата смърт в известна степен също допринася за спасението на евреите, тъй като натискът върху България в тази посока отслабва. Три дни след кончината на монарха, в германското външно министерство вече се е оформило впечатлението, че всяка постъпка от германска страна и при най-голям натиск ще бъде отхвърлена от българското правителство. На 2 октомври 1943 г. вътрешният министър Дочо Христов резюмира еврейския въпрос така: "Няма вече да изселваме евреи. Където са, там ще останат. Негласно ще им се дадат облекчения в смисъл да не тежат на държавата и на населението".

Последиците от антисемитското законодателство започват да се преодоляват с издадената на 31 август 1944 г. от правителството на Иван Багрянов Наредба за изменение и допълнение на ЗЗН. С нея се възстановяват правата и свободите на еврейското население. Последвалото го правителство на Константин Муравиев дава амнистия за престъпленията по ЗЗН и по Закона за еднократния данък върху еврейското население. Окончателното ликвидиране на всички законови и подзаконови актове на антиеврейското законодателство се извършва с Наредбата-закон за уреждане на имуществените последици от отмяната на противоеврейските закони, издадена от отечественофронтовското правителство на Кимон Георгиев след 9 септември 1944 г.

Историците не са единни и в оценката чия е главната заслуга за спасяването на българските евреи – на двореца, на църквата, на отговорни представители на управляващия режим или на цялата нация. В основата обаче стои съпротивата, която антисемитската политика среща в българското общество, на което антисемитизмът остава чужд.

Краят на Втората световна война заварва българските евреи оцелели, но загубили всичко и лишени от средства за съществуване.

Самата еврейска общност в първите години след войната 1944-1948 не е единна. Разделението е най-вече между евреите-комунисти и евреите-ционисти, а борбата между тези два центъра е засвидетелствана в редица документи. Това е периодът на оформяне на идеята за алията (изселването в Палестина), преди още да се обяви създаването на Държавата Израел. Ционистките организации в страната са много активни, силен тласък за което дава посещението на Бен Гурион (по онова време председател на Еврейската агенция – „Сохнут“, а впоследствие и пръв министър-председател на Израел) в България през декември 1944 г. Едновременно с това много от евреите имат сериозно минало в антифашистката борба и намират своето място в структурите на новата власт. Тяхната задача е да възпират ционистите и да пропагандират оставането на евреите в отечественофронтиска България. Като цяло обаче българските евреи са положително настроени към Отечествения фронт и нямат антиправителствени прояви. Дори оказват подкрепа на властта като през 1946 г. изпращат специална декларация до Парижката мирна конференция, в която настояват в мирния договор с България да не бъдат включени специални клаузи, свързани с правата на евреите.

В годините 1947-1949 г. еврейската общност в страната застава на кръстопътя между две родини. Тя трябва да избира между държавата, която запази живота им по време на Холокоста, но върви към съветски тип управление и естественя привлекателен център за цялото еврейство по света – новосъздадената Държава Израел. През 1947 г. настъпва сериозен поврат в международната обстановка и в отношението на Великите сили към създаването на самостоятелна еврейска държава. Съветският съюз активно подкрепя идеята и тази позиция на Москва дава възможност за повишаване влиянието на комунистите в еврейските общности. В България отражението на тази политика е фактът, че БРП (к) постепенно изземва инициативата за изселването. На 28 юли 1948 г. се свиква пленум на ЦК на БРП (к), който в съвместно заседание с малцинствената комисия на НС на ОФ взема решение за организирането на изселническия процес. Българските евреи правят своя избор и само между 25 октомври 1948 и 16 май 1949 г. за Израел организирано заминават 32 106 души, а много други напускат страната по частен път. Те оставят значителна празнина в занаятчийското и търговското съсловие, както и в средите на служещите и интелигенцията. С течение на времето останалите в България евреи задълбочават връзките на еврейските институти с ръководните органи на БКП – нещо, което се отнася не само за тяхната общност, но и за цялото общество. Функциите на Конституцията силно се променят, а ролята ѝ е сведена до просветно-културен институт с почти нулева социална дейност. До края на 1952 г. еврейските общности и институции минават изцяло под контрола на партийните органи. Съществува и действа тяхна обществено-политическа организация, която издава свой Годишник, продължава и списването на в. „Еврейски вести“. Запазени са редица обичаи, но въпреки това разнообразието и пъстротата на еврейския живот в страната от края на 40-те години го няма. До 1952 г. се ликвидира и стопанската основа на дребните градски собственици, каквито са по-голямата част от българските евреи. Настъпва период, когато няколко поколения се преориентират към други социални групи и търсят нови пътища за реализация в България.